

August Ahlqvist maantieteen sanaston kehittäjänä

1. Johdanto

August Ahlqvistin merkitys 1800-luvun monipuolisena kulttuurivaikuttajana tunnetaan hyvin, sillä Ahlqvist on ansioitunut niin kielitieteilijänä ja kielenhuoltajana kuin kansatieteilijänä ja kansanrunoudentutkijana. Lisäksi hänet tunnetaan myös runoilijana ja kirjallisuuskriitikkona. Ahlqvistin merkitys maantieteen sanaston kehittäjänä on kuitenkin jäänyt vähäisemmälle huomiolle. Kielitieteilijöistä Ahlqvistin maantieteen sanaston kehittelypyrkimyksiin ovat kiinnittäneet jonkin verran huomiota Martti Rapola 1960 ilmestyneessä ensiesiintymäluettelossaan ja Silva Kiuru (2000) kokoelmaan *Piipiakielestä kirjakieleksi* kirjoittamassaan artikkelissa ”Painosten vertailu 1800-luvun kirjasuomen tutkimuskeinona”. Molemmat tuntevat August Engelbrekt Ahlqvistin suomentaman Ludvig Stoud Platoun oppikirjan *Geografia eli Maan Opas*.

Ahlqvistin anti maantieteellisen sanaston kehittämiseen pohjautuu nuoruusvuosien työhön. Ahlqvist käänsi jo 18-vuotiaana ylioppilaana edellä mainitsemani ensimmäisen suomenkielisen painetun maantieteen oppikirjan *Geografia eli Maan Opas* 1844. Opettajansa J. V. Snellmanin innoittamana Ahlqvist käänsi paitsi tämän maantieteen oppikirjan myös J. M. Wingen yleisen historian ja kirkkohistorian oppikirjat 1845. Ilmari Kohtamäki (1956, 12) kirjoittaakin, että Snellmanin vaikutus suomenkielisen tietokirjallisuuden syntymiselle on kokonaisuudessaan merkittävä. Ahlqvistista tuli siis maantieteen sanaston kehittäjä oikeastaan sattumalta, sillä ensimmäisellä painetulla oppikirjalla oli varmasti vaikutusta myöhempään sanastonkehitykseen.

Geografia eli Maan Opas alkaa sanastollisesti mielenkiintoisella johdanto-osalla, jossa määritellään maantieteellisiä käsitteitä. Näitä käsitteitä ovat esimerkiksi tieteenala sinänsä, kartat ja karttapallot, pääilmansuunnat, aurin-

kokuntaamme kuvaavat nimitykset, monet kartografiset käsitteet, ilmasto ja geomorfologiset peruskäsitteet, kuten saari, niemi, laakso, vuori, meri ja salmi. Lisäksi perustellaan maan pyöreyttä ja kerrotaan ajanlaskun perusteista, vuodenaajoista ja vuorokausista. Johdannossa nimetään myös maanosat ja valtameret sekä käydään läpi kansat ja väestön sivistys ja uskonnot. Myös maat ja niiden hallinto esitellään lyhyesti. Johdanto päättyy kauppatavaroiden ja elinkeinojen esittelyyn. Seuraavaksi käsitellään tarkemmin Eurooppa. Maiden yksityiskohtainen esittely painottuu vuoristojen ja vesistöjen esittelyyn. Suomen maantiedettä on korostettu selvästi muita maita enemmän, sillä 73:sta Eurooppaa käsittelevästä sivusta 20 käsittelee Suomea. Muut maanosat on esitelty varsin suppeasti, vain muutamilla sivuilla, ja esittelyt ovat hyvin yleisiä.

Sisällöllisesti oppikirja on siis jo melko monipuolinen eikä siinä pelkää luetella maantieteellistä nimitystä. Ahlqvist on suomentaessaan myös muokannut tekstiä Suomen oloihin sopivaksi. Aiemmin Suomessa käytettiin ruotsinkielisiä, pääasiassa Ruotsissa kirjoitettuja oppikirjoja. Venäjän vallan alle siirtyminen kasvatti painetta uudistaa ja suomentaa maantieteen oppikirjoja, koska Venäjän viranomaiset halusivat vähentää Ruotsin osuutta maantieteen oppikirjoissa. Samalla suosittiin suomenkielisten oppikirjojen tekemistä, ja tähän tarpeeseen myös Ahlqvist teki oppikirjatyönsä.

Maantieteen oppikirjasta ilmestyi toinen painos 1855 nimellä *Geografia eli Maan-Tieto*, kolmas painos 1859 nimellä *Maan-Tiede* ja neljäs painos 1871 nimellä *Yleinen Maantiede*. Toisen painoksen korjaukset on tehnyt varmasti Ahlqvist itse, sillä hän pyytää kirjeessään Lönnrotilta neuvoa nimitysten kirjoitusasuun muokkaamiseen (Ahlqvist (1845) 1982, 12–13). Kiurun (2000, 121) mielestä myös kolmannen painoksen korjaukset ovat varmasti Ahlqvistin tekemiä. Kiuru ei kuitenkaan mainitse oppikirjan neljättä painosta, joka vastaa tekstiltään aiempia painoksia. Kansilehden mukaan teos on neljäs, parannettu painos, mutta parannusten tekijästä ei ole tietoja. Jätän neljännen painoksen tästä syystä esitykseni ulkopuolelle. Maantieteen oppikirjojen lisäksi Ahlqvist käyttää maantieteellistä sanastoa jonkin verran myös kirjoittamissaan matkakertomuksissa, joissa on hänen omia maantieteellisiä kuvauksiaan. Esityksessäni tarkastelen *Suomi*-sarjassa ilmestyneiden matkakertomusten *Ensimmäinen matka-kertomus* ja *Toinen matka-kertomus* (1856) ja teoksen *Muistelmia Matkoilta Venäjällä vuosina 1854–1858* (1859) maantieteellistä sanastoa.

Maantieteilijät ovat oman alansa tieteenhistoriaa koskevissa kirjoituksissaan noteeranneet kyllä Ahlqvistin *Geografian* ensimmäisenä suomenkielisenä painettuna oppikirjana mutteivät mainitse kirjan suomentajan ansioista mitään (ks. esim. Hakulinen 1978, 91). Maantieteen sanastoa eivät ole Kiuru laajemmin tutkineet sen paremmin maantieteilijät kuin kielitieteilijäkään. Kiuru (2000, 130) kuitenkin toteaa, että tutkimalla esimerkiksi erikoisalan terministöä voidaan painoksia vertailemalla saada kiinnostavia tuloksia varhaisnykysuomen kauden kielestä. Tämän esitykseni tarkoitus onkin tarkastella

Ahlqvistin työtä yhden erikoisanalan suomenkielisen sanaston kehittäjänä. Esi-tykseni pohjautuu tekeillä olevaan väitöskirjatutkimukseeni, jonka aiheena on 1800-luvun suomenkielisen maantieteen sanaston kehitys. Väitöskirjani aiheistona ovat ensisijaisesti 1800-luvulla ilmestyneet suomenkieliset maantieteen oppikirjat. (Ks. myös Laine 2000, 589–596.)

2. Maantiede 1800-luvulla

Maantieteellisistä aiheista oli ennen 1840-lukua kirjoitettu suomeksi varsin vähän. Sanomalehdissä ja almanakoissa maantieteellistä sanastoa kuitenkin esiintyi, ja esimerkiksi muutamissa lehdissä oli suomennettuna hyvin oppikirjamaisia esittelyjä ”maan rakennuksesta”¹. Ennen 1840-lukua kirjakielessä käytetty maantieteen sanasto on lueteltavissa muutamista lähteistä. Antti Lizeliuksen *Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa* ilmestyi 1776 maantieteellinen artikkelisarja, jota Allan Tiitta pitää jopa ensimmäisenä suomenkielisenä maantieteen oppikirjana (Tiitta 1999, 269–270). Joka tapauksessa kyse on lyhyttä oppikirjaa muistuttavasta maantieteellistä perustietoa esittelevästä artikkelisarjasta. Sen sanastollinen anti on melko vähäinen, 26 nimitystä². Maantieteellistä sanastoa on myös 1791 ilmestyneessä J. A. Frosteruksen teoksen *Hyödyllinen Huvitus Luomisen Töistä* ensimmäisessä painoksessa, mutta tässäkin aineistoa on vähän, vain 21 nimitystä³. Varsinaisesti suomenkielistä luonnontieteellistä kirjallisuutta alkoi ilmestyä 1800-luvun alussa. Maantieteestä kirjoitettiin suomeksi edelleen kuitenkin vain sanomalehdissä. Reinhold von Beckerin *Turun Viikko-Sanomissa* vuosina 1820 ja 1823 maantieteellisiä nimityksiä esiintyy 64, ja lehdessä esitellään jo joitakin kartografian peruskäsitteitä ja muutamia klimatologisiakin nimityksiä⁴. *Sanan Saattaja Viipurista* esittelee vuosina 1833 ja 1841 (SSV1833 ja SSV1841) sivuillaan yhteensä 76

¹ Suomeksi oli ennen vuotta 1844 käännetty yksi maantieteen oppikirja, Daniel Djurbergin *Geografia alkavillen* (suom. Samuel Rinta-Nikkola), mutta koska suomennos jäi käsikirjoitukseksi, sen vaikutus maantieteen sanaston kehitykselle 1800-luvulla on ollut vähäinen. Käsikirjoitus ilmestyi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kustantamana 1999.

² Nämä 26 nimitystä olen luokitellut nykymaantieteen mukaisesti seuraaviin ryhmiin: biogeografinen nimitys on *suo-maa*; Suomen maantieteelle vieraan ilmiön nimitys on *tulta lennättävä vuori* ’tulivuori’; geomorfologisia nimityksiä ovat *mantere*, *kuiva* ’manner’, *meri*, *maanjärintä*, *maanjärjestys*, *saarento* ’niemimaa’, *luoto*, *saari*, *taipale*; ilmansuuntia tarkoittavia ja kartografisia nimityksiä ovat *länsi*, *itä-ilma*, *kakoi-ilma*, *etelä*, *pohja*, *itä*, *luote*, *merilänsi* ’louнас’, *meri* ’etelä’, *penikulma*, *laveus*, *mailman osa* ’maanosa’; aurinkokuntaa kuvaava nimitys on *mailma* ja vesistönnimityksiä ovat *virta* ja *vesi* ’meri’ (STS1776).

³ Nämä 21 nimitystä olen luokitellut nykymaantieteen mukaisesti seuraaviin ryhmiin: biogeografinen nimitys on *kasvo* ’kasvillisuus’; geomorfologisia nimityksiä ovat *maanjärjestys*, *vuori*, *meri*, *maan selkä*, *luoto*, *kuiva maa* ’manner’, *kukkula*, *laxo*, *lahti*, *saari*; kartografinen nimitys on *penikulema*; aurinkokuntaa kuvaavia nimityksiä ovat *liikkuvainen tähti* ’kiertotähti’, *ilman piiri* ’ilmakehä’, *liikkumaton tähti* ’kiintotähti’, *planeti* ja vesistönnimityksiä ovat *järvi*, *virta*, *oja*, *lähte* ja *koski* (JAFRO1791).

maantieteellistä nimitystä; eniten on Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiä ja geomorfologisia nimityksiä. Suomenkielisen maantieteen historian voidaan varsinaisesti katsoa alkavan vasta 1840-luvulta, jolloin oppikirjoja suomennettiin useita. Maantieteen erikoisalan sanaston kehitys ajoittuikin suomen kirjakielen voimakkaan kehittämisen aikaan.

Vaikka maantieteellistä erikoissanastoa oli kirjakielessä esiintynyt vain satunnaisesti, Ahlqvist mainitsee 1845 ensimmäisen painoksen suomennostyön jälkeen suurimmaksi vaikeudekseen suomenkielisen kirjoitusasun keksimisen vieraskieliselle maantieteelliselle nimistölle, ei niinkään maantieteellisen sanaston muokkaamista yleensä (Ahlqvist (1845) 1982, 12–13). Vieraskielisten erisnimien kirjoittaminen puhutti aikalaisia muutenkin, ja Ahlqvist kiinnittää maantieteellisen nimistön kirjoitusasuun huomiota myös ensimmäisessä julkaistussa kirjallisuusarvostelussaan, Suomettaren ensimmäisenä ilmestymisvuonna 1847. Arvostelun kohteena on suomenkielinen almanakka vuodelta 1847. (Ahlqvist 1847 ja Kohtamäki 1956, 100.) Nimistöä en omassa esityksessäni kuitenkaan käsittele. Samaisessa arvostelussa Ahlqvist kiinnittää huomiota myös vierassanoihin. Hän toteaa turhiksi vierassanoiksi esim. nimitykset *horisonti*, *gradi*, *minuti* ja *equator* ja ehdottaa tilalle omakielisiä nimityksiä *näköala* eli *näköpiiri*, *askelma*, *hetki* ja *päiväntasaaja*. (Ahlqvist 1847.) Omakielisten nimitysten osalta Ahlqvistin mielipide oli tiukempi kuin kolme vuotta aiemmin ilmestyneessä oppikirjassa, sillä tuolloin hän käytti vierassanoja *graadi* ja *minuutti* itsekin. Ahlqvistin arvostelujen pohjalta on myös todettavissa, että omakielisten uudissanojen sepittämiseen Ahlqvist suhtautui yleensä kielteisesti, sillä hän halusi välttää tietoista ja joskus keinoteoista sepittämistä. Erikoisalojen sanaston kehittämisessä hän suhtautui uudissanoihin kuitenkin myönteisesti. (Kohtamäki 1956, 135.)

1800-luvulla maantiede ei vielä ollut varsinaisesti oma tieteenalansa; se miellettiin Ahlqvistin käännöstöiden aikaan vielä paljolti historian aputieteeksi (ks. esim. Tiitta 1999, 267, 269). Varsinaisesti maantieteilijöiksi itseään nimitäviä suomeksi kirjoittavia tutkijoita ja opettajia Suomessa oli vasta 1890-luvulta alkaen. Kouluissa maantiedettä kuitenkin luettiin opetussuunnitelman mukaisesti lähinnä ruotsinkielisistä oppikirjoista jo 1700-luvulla (Tiitta 1999, 263–264). Tätä taustaa vasten onkin ymmärrettävää, että maantieteen alkeisoppikirjan suomentaminen tuntui 18-vuotiaasta oppilaasta luontevalta ja että sanaston kehittytyökin jäi paljolti varsin eritaustaisten suomentajien harteille. Varsinaista tietoista termistön kehitystyötä maantieteilijät ovat itse tehneet vasta 1900-luvulla, erityisesti 1930-luvulla, jolloin mm. J. G. Granö laati tar-

⁴ Lehden kartografisia nimityksiä ovat *peninkulma*, *penikuorma*, *penikulma*, *pää-osa* 'maanosa', *etelä-napa*, *eteläinen napa*, *maan napa*, *pohjainen napa*, *maa* 'maapallo' ja klimatologisia nimityksiä ovat *pohjais-puoleinen kylmä tienoo* 'pohjoinen kylmä vyöhyke', *kohtu-lämmin maa* 'lauhkea vyöhyke' ja *kuuma maa* 'kuuma vyöhyke' (TVS1820 ja TVS1823).

kan maantieteellisen taksonomian teoksessaan *Puhdas maantiede*. Maantieteen osalta sanaston kehitys tapahtui siis monia muita luonnontieteitä tiedostamattomammin, sillä esim. kasvitieteen sanastoa kehitettiin tietoisesti jo 1800-luvulla erityisesti Carl von Linnén aloittaman systemaattisen luokittelu- ja nimeämistyön vaikutuksesta.

3. Ahlqvistin maantieteellinen sanasto

Yhteensä Ahlqvistin maantieteellisten nimitysten esiintymien määrä on tarkastelemisani teoksissa kohtuullisen suuri, 487 esiintymää⁵. Olen laskenut mukaan myös sanaliittoiset termit, kuten erikoiskielen termistössä on tapana. Nimityksistä 116 olen poiminut vuoden 1844 ensimmäisestä painoksesta, 151 toisesta painoksesta 1855, 146 kolmannesta painoksesta sekä 15 esiintymää vuoden 1856 matkakertomuksista ja 59 esiintymää vuoden 1859 matkakertomuksesta. Ahlqvistin käyttämän sanaston painopiste on muiden 1800-luvun maantieteen oppikirjojen tapaan geomorfologisessa eli maanpinnan muotoja kuvaavassa sanastossa. Tähän ryhmään olen luokitellut 155 Ahlqvistin käyttämän sanan esiintymää. Lähes yhtä suuri on kuitenkin kartografinen eli matemaattisen maantieteen sanasto, johon olen Ahlqvistin sanastosta sijoittanut 130 esiintymää. Muihin käyttämiini ryhmiin luokiteltujen sanojen esiintymiä on vähemmän (biogeografista sanastoa 27 esiintymää, Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiä 19, aurinkokunnan kuvaamiseen liittyviä nimityksiä 46, ilmastoon liittyviä nimityksiä 40 ja vesistösanastoa 59 esiintymää). Erityisesti Ahlqvistin sanaston maantieteellisessä ryhmittelyssä kiinnittää huomiota se, että Suomen maantieteelle vieraita ilmiöitä kuvaavaa sanastoa esiintyy varsin vähän, sillä sanomalehdissä ja monissa oppikirjoissakin tulivuoret ja jäävuoret sekä muut eksoottiset ilmiöt saivat 1800-luvun alussa paljon huomiota.

Ahlqvistin maantieteellisen sanaston perustan muodostavat kirjakielessä ennestään olleet nimitykset, joita aineistoni esiintymistä on lähes 50 prosenttia⁶. Loput Ahlqvistin käyttämät nimitykset voidaan jakaa periaatteessa kahteen ryhmään: 1) sanoihin, jotka esiintyvät ensimmäistä kertaa Ahlqvistin lähteissä ja jotka tunnetaan myös nykykielessä (erityisesti *Nyky-suomen sanakir-*

⁵ Esitän aineistoni lukumäärät esiintymien lukumäärinä, koska lähteittäin syötetystä tietokannasta esiintymien lukumäärät saa helpoimmin. Todellisuudessa eri lekseemien määrä on pienempi, sillä monet nimitykset esiintyvät usein ainakin kaikissa saman oppikirjan eri painoksissa.

⁶ Tiedot kirjakielessä jo ennestään olleista nimityksistä olen saanut ensisijaisesti Raimo Jusilan *Vanhat sanat* -luettelosta (1998) ja *Suomen sanojen alkuperä* -teoksesta (SSA). Lisäksi olen käyttänyt *Vanhan kirjakielen sanakirjan* ilmestyneitä osia (VKS) ja Martti Rapolan (1960) ensiesiintymäluetteloa.

jassa, NS), ja 2) sanoihin, joita ei esiinny vertailuaineistoni⁷ 1800-luvun kirjoittajilla ja kääntäjillä eikä nykykielessä lainkaan. Lisäksi Ahlqvist käyttää jonkin verran sellaisia 1800-luvulla käytössä olleita nimityksiä, joita nykykielessä ei enää käytetä.

Käsittelen tarkemmin Ahlqvistin ensiesiintymiä ja kertamuodosteita, mutta kuvaan lyhyesti myös kirjakielessä ennestään olleen sanaston perustaa. Suhteellisesti eniten kirjakielessä jo aiemmin käytettyä sanastoa on Ahlqvistilla vesistönnimityksinä (n. 64 prosenttia kaikista Ahlqvistin vesistönnimitysten esiintymistä) ja toiseksi eniten aiemmin esiintynyttä sanastoa on geomorfologisessa sanastossa (n. 59 prosenttia kaikista Ahlqvistin geomorfologisten nimitysten esiintymistä). Lisäksi tieteenalasta itsestään käytetyt nimitykset esiintyvät ennen Ahlqvistia jo esim. muissa maantieteen oppikirjoissa. Vesistönnimityksistä Ahlqvist käyttää mm. sanoja *joki*, *järvi*, *kanava*, *koski*, *kymi*, *lähde*, *puro* ja *virta* ja geomorfologisista nimityksistä esim. sanoja *alanko*, *harjanne*, *kukkula*, *laakso*, *lahti*, *mannermaa*, *mäki*, *niemi*, *rantamaa*, *saa-ri*, *saaristo*, *taipale*, *valtameri* ja *vuoristo*. Näistä nimityksistä monet kuuluvat vanhaan omaperäiseen sanastoon, mutta mukana on myös joitakin 1800-luvun alun uudissanonoja (esim. sepeite *harjanne* on Rapolan (1960) mukaan Polénin uudissana vuodelta 1847 ja venäläisperäinen yleislaina *kanava* on levinnyt kirjakieleen Saimaan kanavan rakentamisen aikoihin 1840-luvulla; sen ensiesiintymä on vuodelta 1833 *Sanan Saattaja Viipurista* -lehdestä).

Tieteenalasta käytetyt nimitykset esiintyvät Ahlqvistin oppikirjasuomenoksissa lähinnä kansilehdillä. Eri painosten nimitysten vaihteluun on saattanut olla vaikutusta myös kustantajalla, sillä Ahlqvist ((1845) 1982, 12–13) toteaa kirjeessään Elias Lönnrotille, että kustantaja J. A. Karstén halusi ensimmäisen painoksen nimeksi *maanopas* mahdollisen *maidelman* sijasta. Oppikirjoissa esiintyvät maantieteen nimitykset *maantieto*, *maantiede*, *maantiede* ja *geografia* esiintyvät kaikki kirjakielessä jo ennen kuin ne esiintyvät Ahlqvistilla.

Kirjakieleen tavalla tai toisella vakiintuneidenkaan nimitysten tarkan merkityksen määrittelemisen ei ole Ahlqvistilla eikä muutenkaan 1800-luvulla eikä edes nyky-yleiskielessä aivan yksinkertaista. Esimerkiksi vakiintuneesta vesistönnimityksestä *joki* on vaikea sanoa, kuinka suuresta joesta on kysymys. Suhde *kymeen* ja *virtaan* on yleiskielen tapaan hieman epämääräinen. Erittäin isosta joesta Ahlqvist käyttää sekä nimitystä *virta* että nimitystä *kymi*. Samaan tapaan vakiintunut on nimitys *koski*, mutta Ahlqvistilla kosken ja putouksen suhde jää epämääräiseksi, koska nimitykset esiintyvät samassa kontekstissa ”– kapeilla salmilla, joissa on koskia ja putouksia” (1844, 39).

⁷ Vertailuaineistona olen käyttänyt koko väitöskirjani aineistoa, joka käsittää valtaosan 1800-luvun maantieteen oppikirjoista. Lisäksi aineiston täydentävinä lähteinä on sanomalehtiä ja matkakertomuksia sekä pitäjänkuvia.

3.1. Ahlqvistin ensiesiintymät

Martti Rapola (1960) listaa Ahlqvistin ensiesiintymiksi nimitykset *aurinkokunta*, *Itämerenmaakunnat*, *lämpö*, *näköala*, *päiväntasaaja* ja *siirtomaa*⁸. Näistä *Itämerenmaakunnat* proprina ja *siirtomaa* kulttuurimaantieteen nimityksenä jäävät tämän esitykseni ulkopuolelle⁹. *Aurinkokunnan* Ahlqvist tuo kirjakieleen 1844, ja nimitys esiintyy myös toisessa painoksessa 1855 ja kolmannessa painoksessa 1859. *Aurinkokunta* vakiintuu muiden 1800-luvun kirjoittajien käyttöön ainoaksi nimitykseksi varsin nopeasti, sillä vain Antero Vareliuksella on 1845 synonyymisena ehdotuksena *kiertolaiskunta*. Ennen Ahlqvistin sepitettä aurinkokuntaa oli nimitetty ainakin *planeti systemiksi* (Rinta-Nikkola 1804).

Rapolan Ahlqvistin ensiesiintymäksi kirjaama *näköala* esiintyy ensimmäisen kerran 1844, mutta nykykielen *näköalasta* hieman poikkeavassa merkityksessä, sillä nimitys esiintyy seuraavassa kontekstissa: ”Näköalaksi eli Taivaan rannaksi kutsumme me sen ymmyrjäisen alan, jossa maa ja taivas näyttävät tapaavan toisensa” (s. 3). Synonyymina on siis *taivaan ranta*, jota horisontin merkityksessä käytetään edelleen (NS, CD-PS). Myös *taivaanranta* on Ahlqvistin ensiesiintymä vuodelta 1844. *Horisontin* suomenkielisenä vastineena *näköala* esiintyy vielä Ahlqvistilla 1855 ja 1859 ja aiemmin mainitussa Ahlqvistin Suomettaren kirjoittamassa almanakan arvostelussa 1847 sekä muista kirjoittajista Vareliuksella 1856. Suomettaren arvostelussaan Ahlqvist esittää *näköalalle* synonyymia *näköpiiri*, ja tämä synonyymipari esiintyy myös Vareliuksella 1856. Myöhemmin 1800-luvulla *näköpiiri* vakiintuukin Ahlqvistin *näköalan* sijasta *horisontin* omakieliseksi vastineeksi.

Päiväntasaaja esiintyy Ahlqvistilla ensimmäisen kerran jo ensimmäisessä painoksessa 1844 ja se on käytössä myös 1855 ja 1859. Käsitteen nimitys on kuitenkin ollut kirjakielessä jo ennen Ahlqvistia, sillä vierassana *ekvaattori* esiintyy vuoden 1705 almanakassa asussa *Aeqatorin* (genetiivi) (Jussila 1998). Myös omakielisiä vastineita on muodostettu ennen Ahlqvistin suomennoksen ilmestymistä, sillä ainakin *Sanan Saattaja Viipurista* tuntee nimityksen *päiväntausaus-kaari* 1841 ja vuonna 1804 Rinta-Nikkolan käsikirjoituksessa on nimitys *auringon linea*. Ahlqvistin *päiväntasaaja* esiintyy 1800-luvun lähteissä pian ensiesiintymänsä jälkeen (mm. Vareliuksella 1856), mutta vakiintumisesta ei voida puhua, sillä synonyymeina esiintyvät mm. vierassana *ekvaattori* ja *tasaaja*.

⁸ Olen poiminut Rapolan luettelosta vain maantieteen näkökulmasta kiinnostavat nimitykset.

⁹ Ahlqvistin nimiin kirjattu ensiesiintymä *lämpö* (vuodelta 1845) ei esiinny läpikäymissäni Ahlqvistin teoksissa lainkaan, mutta 1860-luvulta alkaen esiintyy maantieteen oppikirjoissa nykykielen *keskilämpötila*, joskin ensimmäisen kerran asussa *keskinkertainen lämpymyys* (Carlsson 1862).

Ahlqvistin maantieteellinen sanasto on kuitenkin ensiesiintymien suhteen Rapolan huomioita moninaisempaa. Ensiesiintymiä on vertailuaineistoni perusteella enemmänkin. Suhteellisesti eniten *Nykysuomen sanakirjassakin* (ainakin selitteissä) esiintyviä Ahlqvistin ensiesiintymiä on kartografisten sanojen joukossa (n. 30 prosenttia kaikista kartografisista nimityksistä). Ahlqvistin kartografisia ensiesiintymiä ovat *eteläinen napapiiri*, *itäinen pituus*, *käännepiiri*, *kääntöpiiri*, *leveys*, *läntinen pituus*, *maapallo*, *maan akseli*, *napapiiri*, *pituus*, *pohjoinen napapiiri* ja *pohjoisnapa*. Aurinkokuntaa kuvaavista nimityksistä Ahlqvistin ensiesiintymä on vielä *kiintotähti*, ja biogeografisten nimitysten ensiesiintymiä ovat *jäkäläkangas*, *korpi* ja *niittymaa*. Ensiesiintymiä ovat myös geomorfologiset nimitykset *kannas*, *loma* ('vuorensola'), *luoto* ('kari'), *putous* ('jyrkänne'), *ranne* ('ranta'), *vuorennypylä*, *vuorenselkä* ja *vuoriselänne*, Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitys *jäälakeus*, ilmastoja kuvaavat klimatologiset nimitykset *lumiraja* ja *zoni* sekä vesistönnimitykset *keskijuoksu*, *syväjoki* ja *vesijoukko* ('vesistö').

Kartografisista nimityksistä nykykielen *kääntöpiirin* synonyymina mainitaan vielä NS:ssä *käännepiiri*. Molemmat nimitykset esiintyvät ensimmäisen kerran aineistossani Ahlqvistilla, *käännepiiri* 1844 ja *kääntöpiiri* toisessa painoksessa 1855. Ensimmäisessä painoksessa 1844 *käännepiirillä* ei ole synonyymia, mutta 1855 *kääntöpiirin* synonyymina esiintyy jäännöslopukkeinen asu *käännet-piiri*, ja 1859 synonyymeina ovat NS:n tapaan *käännepiiri* ja *kääntöpiiri*. Muissa 1800-luvun lähteissäni asut *käännepiiri* ja *kääntöpiiri* ovat yhtä yleisiä, sillä Ahlqvistin oppikirjan jälkeen tämä käsite esiintyy lähes kaikissa oppikirjoissa.

Ahlqvist käyttää myös muita karttoihin liittyviä nykykieleen periytyneitä nimityksiä. Paikkojen sijainti ilmoitetaan leveyksinä ja pituuksina, ja aiemmin kirjakielessä oli käytetty vierasperäisiä nimityksiä *latitudi* 'leveys' ja *longitudi* 'pituus'. Ahlqvist käyttää 1844 ensimmäisenä omakielisiä nimityksiä *leveys* ja *pituus*. Ahlqvistin jälkeen nämä nimitykset yleistyvät oppikirjojen kirjoittajien ja kääntäjien käyttöön, mutta koko 1800-luvun esiintyvät rinnalla myös vierassanasynonyymit samalla tavalla kuin nykytermistössäkkin. Tarkemmin pituus määritellään joko *itäiseksi pituudeksi* tai *läntiseksi pituudeksi*. Molemmat nimitykset esiintyvät 1844 ensimmäistä kertaa ja ovat käytössä myös toisessa ja kolmannessa painoksessa. Tarkemmat leveyttä ilmaisevat nimitykset vakiintuvat hitaammin. Nykykielessä käytetään nimityksiä *eteläinen leveys* ja *pohjoinen leveys*, mutta Ahlqvist käyttää oppikirjansa toisessa ja kolmannessa painoksessa nimityksiä *etelä-leveys* (*eteläinen leveys* esiintyy ensimmäisen kerran vasta A. Rahkosella 1872) ja *pohjaisleveys* (tarkka nykyasu *pohjoinen leveys* esiintyy vasta Dannholmilla 1889, mutta asu *pohjainen leveys* esiintyy jo A. G. J. Hallsténin oppikirjan suomennoksessa 1859).

Myös *maan akseli* esiintyy ensimmäisen kerran 1844, mutta sana *akseli* tunnetaan kirjakielestä jo 1600-luvulta. Maan akselia tarkoittavana *akseli* on

voinut esiintyä aiemminkin, mutta vertailuaineistossani esiintymiä ei ole. Myös nykyasu *pohjoisnapa* esiintyy ensimmäisen kerran Ahlqvistilla 1844, sillä aiemmissa lähteissä on käytetty muita asuja – Rinta-Nikkola käyttää 1804 asua *pohia poli* ja Becker 1820 asua *pohjainen napa*. Toisessa ja kolmannessa painoksessa Ahlqvist käyttää kuitenkin muitakin asuja, sillä 1855 kirjoituasuina ovat *pohjois-napa* ja *pohjaisnapa* ja 1859 *pohjaisnapa*. 1844 esiintyy ensimmäisen kerran myös *napapiiri*, mutta sanan merkitystä ei ole määritelty tarkasti: ”Napapiiriksi kutsutaan niitä ymmyrjäisiä kaaria, jotka ajattelemme olevan veityt Maan ympäri samalle suunnalle kuin Päivän tasaaja –” (s. 10). Rapolan (1960) mukaan *napapiiri* on vasta Tikkasen uudissana vuodelta 1845. *Napapiiri* esiintyy myös toisessa ja kolmannessa painoksessa, ja 1860-luvulta alkaen se on käytössä kaikissa niissä oppikirjoissa, joissa käsite esiintyy. Tarkemmin napapiirejä nimitetään nykykielessä *eteläiseksi* ja *pohjoiseksi napapiiriksi*, ja *eteläinen napapiiri* esiintyy tässä asussa ja käsitteenäkin ensimmäisen kerran Ahlqvistin suomentamissa oppikirjoissa, vaikka nimitys vakiintuu nykyiseen asuunsa vasta 1880-luvulla. Pohjoisesta napapiiristä Ahlqvist käyttää 1844 ja 1859 asua *pohjainen napapiiri*, mutta 1855 asuna on *pohjoinen napapiiri*.

Aurinkokuntaa kuvaavista nimityksistä *kiintotähti* esiintyy nykyisessä kirjoitusasussaan Ahlqvistilla 1859, vaikka sana läheisessä asussa *kiintö-tähti* on esiintynyt jo Lönnrotilla 1847 (muilla kirjoittajilla asut poikkeavat enemmän). Biogeografisista nimityksistä Ahlqvist käyttää ensimmäisen kerran (1844) nykymaantieteenkin tuntemaa termiä *jäkäläkangas*¹⁰ epätermimäisessä kontekstissa ”– vedettömiä jäkälä-kankaita –” (Ahlqvist 1844, 36). Nimitys ei esiinny muissa aineistolähteissäni lainkaan, mutta Ahlqvist käyttää sanaa samassa kontekstissa myös toisessa ja kolmannessa painoksessa. Toinen biogeografinen ensiesiintymä on *niittymaa*, joka Ahlqvistilla (1856 ja 1859b) ja myös NS:ssä esiintyy *niityn* synonyymina.

Geomorfologisista nimityksistä Ahlqvistilla esiintyy ensimmäisen kerran 1855 *taipaleen* synonyymina nimitys *kannas*, joka nykykielessä on kahden vesistön välissä olevan maakaistaleen ensisijainen nimitys. *Loma* taas esiintyy Ahlqvistilla 1855 *onelman* synonyymina kontekstissa ”– vuorten onelmat (lomat) ovat hedelmällisiä”. *Loma* tarkoittaa siis Ahlqvistilla lähinnä laaksoa, vaikka nykykielessä sanalla on vain yleinen kolon, rotkon tai aukon merkitys (NS). Kirjakielen uudissanana voi pitää myös Ahlqvistin rantaa tai joen viertä tarkoittavaa nimitystä *ranne* (1859b), sillä sanan yhteys käden osaa tarkoittavaan *ranteeseen* ei tunnu todennäköiseltä. *Ranteella* on kuitenkin Ahlqvistin merkitystä vastaava merkitys myös murteissa ja NS:ssä. 1844 ensimmäisen

¹⁰ CD-PS: vars. metsät. NS: s. vars. metsät. aluskasvillisuutena etupäässä jäkälää kasvava kangas.

mäisen kerran mainittu *jäälakeus* (myös NS) esiintyy aina ilmaisussa *lumi- ja jäälakeus* (*lumilakeutta* ei tunneta NS:ssa).

Hämmästyttävä ensiesiintymä on Ahlqvistin *lumiraja*, joka 1844 on määritelty täysin nykyistä merkitystä vastaavasti: ”Lumirajaksi kutsumme sitä korkeutta ylempänä merta, jonka yläpuolella Lumi ja Jää eivät koskaan sula” (s. 12). Osalla kirjoittajista *lumiraja* esiintyy koko 1800-luvun asussa *lumenraja* (tämä asu esiintyy esimerkiksi vielä 1897 Topeliuksen *Luonnon-kirjassa*), vaikka myös nominatiivialkuinen *lumiraja* esiintyy muillakin kuin Ahlqvistilla 1860-luvulta alkaen. Vesistönnimityksistä Ahlqvistin ensiesiintymä *syrräjoki* (myös NS) esiintyy ensimmäisen kerran vuoden 1856 matkakertomuksessa. Ahlqvistin jälkeen *syrräjoki* on käytössä monilla kirjoittajilla, mutta sivujoella on useita muitakin nimityksiä koko 1800-luvun ajan ja vielä NS:ssakin.

Ahlqvistin ensiesiintymistä osa on myös jonkin merkityksen ensiesiintymiä. Esimerkiksi vuoden 1859 matkakertomuksessa Ahlqvist käyttää nimitystä *korpi* nykylukijalle luontevassa merkityksessä puhuessaan synkästä metsästä. Vanhassa raamatunkielessä ja sitä kautta myös maantieteellisessä kielessä *korpi*-nimitys on pitkään kuvannut ainoastaan kuivaa autiomaata, jota Ahlqvist nimittää kaikissa oppikirjoissa vanhan kirjasuomen perinteen mukaisesti *erämaaksi*. Toinen merkityksen ensiesiintymä on Ahlqvistin *maapallo*, jota hän käyttää karttapallon merkityksessä. Tämä merkitys esiintyy Ahlqvistilla toisessa ja kolmannessa painoksessa ja myöhemmin esim. Topeliuksen *Luonnonkirjassa* 1897 ja vielä NS:ssakin. Rapola (1960) katsoo sanan *maapallo* Tikkasen, Vareliuksen ja Roosin uudismuodosteeksi vuodelta 1845, mutta karttapallon merkityksessä sana esiintyy tässä muodossa siis jo Ahlqvistilla 1844. Geomorfologisesta sanastosta uusia merkityksiä on Ahlqvistilla *putouksella* ja *luodolla*. *Putous* on esiintynyt vesiputouksen merkityksessä aiemminkin, mutta NS:n mainitsema merkitys ’jyrkänne’ esiintyy Ahlqvistilla kaikissa oppikirjan kolmessa painoksessa. *Luoto* tunnetaan vanhemmassa kirjakielestä saaren merkityksessä, mutta Ahlqvistilla *luoto* tarkoittaa lähinnä karia (NS ’iso kari’, tämä merkitys myös murteissa ja lähisukukielissä (SSA)). Karin merkitys *luoto*-sanalla esiintyy ainakin maantieteellisessä kirjallisuudessa ensimmäisen kerran 1844.

3.2. Ahlqvistin kertamuodosteet

Toinen Ahlqvistin maantieteellistä sanastoa kuvaava ryhmä ovat sellaiset nimitykset, joita ei esiinny vertailuaineistossani eikä nykykielessä. Nimitän näitä sanoja Ahlqvistin kertamuodosteiksi, vaikka ne esiintyvät usein yhtä useammassa Ahlqvistin maantieteellisessä lähteessä tai oppikirjan eri painoksissa ja saattavat kuulua myös jonkin murteen sanastoon. Suhteellisesti eniten Ahl-

qvist on tehnyt kertamuodosteita ilmastoa kuvaavista klimatologisista käsitteistä. Tässä ryhmässä kertamuodosteiden osuus esiintymistä on jopa noin 80 prosenttia, mutta Ahlqvist on käyttänyt kertamuodosteita myös Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden kuvaamisessa (n. 30 prosenttia kaikista esiintymistä). Klimatologisia kertamuodosteita ovat Ahlqvistilla *etelä-puolinen lempiä vyö*, *eteläpuolinen kylmä vyö*, *ilma vyö* 'ilmastovyöhyke', *ilmapiiri* 'ilmastovyöhyke', *kuuma vyö*, *kylmä osa* 'kylmä vyöhyke', *lempiä osa* 'lauhkea vyöhyke', *lämmin osa* 'lauhkea vyöhyke', *lämmin vyö*, *maan vyö*, *pohjaispuolinen lempiä vyö*, *pohjaispuolinen kylmä vyö* ja *pohjaisin osa* 'kylmä vyöhyke' sekä Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiä *hiekkalakia* 'aavikko, autiomaa', *laskeuminen* 'laskuvesi', *lumijäätikkä-joukko* 'jäälakeus' ja *virtominen* 'nousuvesi'.

Tieteenalan nimittämiseen ja biogeografisten ilmiöiden nimeämiseen Ahlqvist ei ole tarvinnut kertamuodosteita käytännössä lainkaan, sillä biogeografisista nimityksistä vain *suokko* merkityksessä 'soiden joukko' on kertaluontoinen. Kartografisia kertamuodosteita Ahlqvistilla ovat *askelma* 'aste', *etelä leveys*, *eteläitä*, *itäinen maa-puolisko*, *itäinen puolisko*, *kaari* 'piiri', *lerkkaus* 'sekunti', *leveys-pykälä*, *länteinen maapuolisko*, *läntinen puolisko*, *metsäkauriin käännepiiri*, *pohjaisitä*, *pohjaislänsi* ja *äske* 'minuutti'. Aurinkokuntaa kuvaavia kertamuodosteita ovat *ilma-kaari* 'ilmakehä', *kiintolainen* 'kiintotähti', *liikkuva tähti* 'kiertotähti' ja *pysyväinen tähti* 'kiintotähti'; geomorfologisia kertamuodosteita ovat *hieta-kalla*, *hieta-äyräikkö*, *maaselkä*, *maasuikale*, *mäen-selänne*, *mäki-harjanne*, *nieminenä*, *nyppylä* 'huippu', *onelma*, *penner*, *saaresto*, *saari kihermä* ja *saari rypälet* ja vesistön nimitysten kertamuodosteita ovat *korpi-joki*, *merinielukka* 'pyörre', *uitti* 'kanava' ja *valta-kymi* 'pääjoki'.

Maantieteessä tunnettiin jo 1840-luvulla ilmastovyöhykkeet, kuuma, lauhkea ja kylmä vyöhyke. Ilmastovyöhykkeen yleisnimityksenä Ahlqvist käyttää 1844 *ilmapiiriä*¹¹ ja 1855 ja 1859 *ilmapiiriä* ja *ilma vyötä*. Varsinaisesti vyöhykettä Ahlqvist nimittää *maan vyöksi*, mutta 1855 synonyymina on muillakin kirjoittajilla esiintyvä vierassana *zoni* (NS *zooni*, vrt. ed. s. 87). Tarkemmin ilmastovyöhykkeet nimetään suomenkielisessä kirjallisuudessa ensimmäisen kerran jo Ahlqvistin kääntämässä oppikirjassa 1844. Lauhkeista ja kylmistä vyöhykkeistä Ahlqvist käyttää nimityksiä *eteläpuolinen lempiä vyö*, *eteläpuolinen kylmä vyö*, *pohjaispuolinen lempiä vyö* ja *pohjaispuolinen kylmä vyö*.

Vuorovesi-ilmiö esitellään 1800-luvulla Suomelle maantieteellisesti vieraana ilmiönä, ja sen nimittäminen on koko 1800-luvun ajan melko kirjavaa, sillä *luode* ja *vuoksi* eivät vielä olleet vakiintuneet nykyisiin merkityksiinsä.

¹¹ *Ilmapiiri* esiintyy kirjakielessä ennen Ahlqvistia J. A. Frosteruksella 1791, mutta sana tarkoittaa ilmakehää.

Ahlqvist poikkeaa aiemmasta kirjallisesta traditiosta erityisesti oppikirjan ensimmäisessä painoksessa 1844, sillä hän nimittää laskuvettä *laskeutumiseksi* ja nousuvettä *virtomiseksi*. Myöhemmissä painoksissa nimityksinä ovat jo *vuoksi* ja *luode*.

Biogeografinen kertamuodoste *suokko* esiintyy vuoden 1859 matkakertomuksessa kontekstissa ”— se on melkein yhdellaista hieta-kangasta ja suokkoa —” (Ahlqvist 1859b, 50). NS:n mukaan *suokko* tarkoittaa hieskoivua, eikä tämän merkityksen yhdistäminen Ahlqvistin *suokkoon* tunnu mahdolliselta. NS:n merkityksessä *suokko* on kuitenkin esiintynyt kirjakielessä aieminkin (SSA).

Leveyden ja pituuden lukeman ilmaisemiseen Ahlqvist käyttää 1844 asteen nimityksenä vierassanaa *graadi* (myös NSS), joka esiintyi samassa merkityksessä kirjakielessä ensimmäisen kerran vuoden 1705 almanakassa (VKS). *Graadi* esiintyy myös toisessa painoksessa 1855, mutta sen synonyymina Ahlqvist käyttää uudismuodostetta *askelma*, joka kolmannessa painoksessa 1859 on asteen ainoa nimitys. Ahlqvist toteuttaa siis *Suomettaressa* jo 1847 esittämänsä ajatusta vaiheittain. *Askelma* ei kuitenkaan esiinny 1800-luvun lähteissäni muilla kirjoittajilla, vaan 1870-luvulta alkaen vakiintuu käyttöön nykyinen nimitys *aste*, joka esiintyi ensi kerran jo 1846 (SSA). Asteen osia minuuttia ja sekuntia Ahlqvist nimittää toisesta painoksesta 1855 alkaen *minuutiksi* ja *sekunniksi*, mutta tässä painoksessa sanoilla on myös omakieliset synonyymit, joita ei muissa lähteissäni käytetä lainkaan. Minuuttia Ahlqvist nimittää myös *äskeeksi* ja sekuntia *lerkkaukseksi*. *Äske* liittyy ilmeisesti *äsken*-sanaan, ja *lerkkaus* on johdettu todennäköisesti seinäkellon heiluria tarkoittavasta *lerkku*-sanasta (vrt. NS). Kaakkoa Ahlqvist nimittää 1844 *eteläidäksi* ja luodetta *pohjoislänneksi*, ja toiseen ja kolmanteen painokseen Ahlqvist vaihtaa nimitykset *kaakoksi* ja *luoteeksi*. NS:ssa *kaakolla* on kuitenkin synonyymi *itäetelä*, joka esiintyy mm. 1848 Fineliuksella, ja *luoteella* synonyymi *länsipohja*, joka esiintyy Hallsténin oppikirjan suomennoksessa 1859¹².

Kuvatessaan maapalloa karttapallona Ahlqvist puhuu erilaisista piireistä, päiväntasaajista ja muista leveys- ja pituuspiireistä. Näiden piirien yleisnimityksenä on ruotsissa yleensä *cirkel*, josta Ahlqvist käyttää vierassana-asua *sirkeli* sekä 1844, 1855 että 1859. Tämä vierassana esiintyy myös muilla 1800-luvun kirjoittajilla, mutta Ahlqvistin käyttämä omakielinen nimitys *kaari* esiintyy tässä merkityksessä vain hänellä. Ahlqvistin suomentamassa oppikirjassa kerrotaan ensimmäisenä suomeksi kääntöpiireistä ja nimetään tärkeimmät kääntöpiirit tarkemminkin. Nykykielen Kauriin kääntöpiiristä Ahlqvist käyt-

¹² Koillisen nimityksenä Ahlqvistilla on 1844 NS:ssakin mainittu asu *itäpohja*, joka esiintyy myös muilla kirjoittajilla. Toisessa kontekstissa Ahlqvist käyttää nimitystä kuitenkin muissa lähteissään esiintymättömässä asussa *pohjaisitä*. 1855 nimityksinä ovat *itäpohja*, *itäpohjainen* ja *koillinen* [!] ja 1859 *itäpohjainen* ja *koillinen*. Koillista esittää kirjakieleen Lönnrot *Mehiläisessä* jo 1836.

tää ainoana 1800-luvun lähteistä nimitystä *metsäkaurin* [!] *käännepiiri* 1844, *metsäkauriin käännet-piiri* 1855 ja *metsäkauriin käännepiiri* 1859. Esimerkiksi O. E. L. Dahmin oppikirjan suomennoksessa 1859 on jo asu *kauriin käännetpiiri*, vaikka nykyasu *kauriin kääntöpiiri* esiintyy vasta K. L. Elmgrenillä 1867. Ruotsin vastine nimityksen kauriille on *stenbock*, joka astrologiasa tarkoittaa kaurista ja eläintieteessä nykyäksityksen mukaan alpikaurista (RSS); näissä merkityksissä myös Agricola tuntee suomen sanan *kauris* (VKS).

Aurinkokuntaa kuvaavista nimityksistä Ahlqvist käyttää kertamuodosteita etenkin kierto- ja kiintotähtien nimittämisessä. Osaksi nimitysten moninaisuus johtuu planeettojen ja tähtien monimutkaisesta selittämisestä, osaksi siitä, ettei vakiintuneita nimityksiä ole. 1844 Ahlqvist (s. 4) suomentaa tähtiä kuvaavan osuuden seuraavasti:

Maailman mittaamattomassa avaruudessa (Taivaalla) kulkee lukemattomia tähtiä, jotka ovat havaitut olevan kahdenlaisia, nimittäin 1) senkaltaisia, jotka itsestään loistavat ja aina ovat liikkumatta; täänkaltainen on aurinko ja usiammat tähdet; näitä kutsutaan kiintonaisiksi tähdiksi; ja 2) ne jotka itsestään ovat pimiät, ja aina olisivat semmoiset, jos toiset ei valkaiseisi heitä, ja jotka aina muuttauvat toisistaan ja muista maailman palloista; näitä kutsutaan liikuviiksi [!] tähdiksi ja Pырstötähdiksi.

Nimityksistä *liikuva tähti* on kertamuodoste, eikä muilla kirjoittajilla esiinny 1800-luvun oppikirjoissa myöskään kuvauksia itsestään pimeistä ja loistavista tähdistä. 1855 Ahlqvist käyttää *kiintonaisesta tähdestä* kertamuodostetta *pysyväinen tähti* ja 1859 kertamuodostetta *kiintolainen*; 1859 esiintyvät myös *kiertotähti* ja *kiertolainen*.

Ahlqvistin geomorfologiset kertamuodosteet ovat kokonaisuutena kertamuodosteista vähiten terminäisiä, ja esimerkiksi *hieta-kalla* ja *hieta-äyräikkö* esiintyvätkin vain kerran, vuoden 1859 matkakertomuksessa. Molemmissa konteksteissa kuvataan Volgan rantoja. Vastaavia ovat myös *mäen-selänne* ja *mäki-harjanne*. Osa tämän ryhmän kertamuodosteita on kertamuodosteita vain nominatiivialkuisen määriteosansa takia, sillä Ahlqvistin *maaselkä* ja *nieminenä* esiintyvät muilla 1800-luvun kirjoittajilla ja nykykielessä *maaselkänä* ja *niemennenä*. Saaristosta Ahlqvist käyttää jo 1844 nimitystä *saaristo* mutta myös kertamuodostetta *saaresto*. Toisessa ja kolmannessa painoksessa saariston nimityksinä ovat lisäksi muissa 1800-luvun oppikirjoissa esiintymättömät *saari kihermä* ja *saari rypäle*.

3.3. Muu Ahlqvistin maantieteellinen sanasto

Ahlqvistin maantieteellinen sanasto on pääpiirteissään tullut kuvatuksi jo edellä, mutta yksi pieni ryhmä on jäänyt kuvaamatta. Osa Ahlqvistin käyttämistä nimityksistä tulee nimittäin käyttöön hänen jälkeensä vertailuaineistoni muilla

kirjoittajilla muttei ole käytössä enää nykykielessä. Prosentuaalisesti tällaisen sanaston osuus Ahlqvistin maantieteellisestä sanastosta on erittäin pieni, alle viisi prosenttia. Nämäkin nimitykset kertovat kuitenkin maantieteellisen sanaston kehityksestä 1800-luvulla. Ahlqvistin 1800-luvun kirjakieleen tuomia nimityksiä ovat *kiintonainen tähti*, *krapun käännepiiri*, *lakea* 'lakeus', *luotomaa* 'luoto', *maakielukka* 'niemi', *maan kartta*, *maanopas*, *pohjaisleveys*, *pohjainen napapiiri*, *puolipäiväpiiri*, *tukkatähti*, *tulta suitsuttava vuori*, *veden-putous* ja *vesikokous*.

Kauriin kääntöpiiristä Ahlqvist käyttää nimitystä, joka ei esiinny muilla kirjoittajilla, mutta kravun kääntöpiiristä hän käyttää 1844 nimitystä *krapun käänne-piiri*, 1855 *krapun käännet-piiri* ja *krapun kääntöpiiri* ja 1859 *krapun käänne-piiri*. Nykyasu *kravun kääntöpiiri* esiintyy vasta Elmgrenillä 1867, mutta taivutusasu *krapun* esiintyy myös vuoden 1705 almanakassa (*Crapun gradi*) (VKS) ja mm. Gustaf Cannelinilla 1860. Muilla Ahlqvistin jälkeisillä kääntäjillä ja kirjoittajilla on asuina mm. *äyriäisen käännetpiiri* (< Dahm 1959) tai *ravun käännepiiri* (Korander 1862). Nykykielessä vierassanan *meridiaani* synonyymina on *puolipäiväpiiri*, mutta tämä *n:*tön asu esiintyy ensimmäisen kerran vasta 1880. Ahlqvistilla kaikissa painoksissa ja hänen jälkeensä monilla muilla kirjoittajilla on nimityksenä *puolipäivän piiri*.

Komeetasta eli pyrstötähdestä Ahlqvist käyttää 1844 nimityksiä *pyrstötähti*, *komeetti* ja *tukkatähti*. Näistä *tukkatähti* on uusi synonyymi, jota ei esiinny nykykielessä ja joka 1800-luvulla esiintyy vertailuaineistossani vain Lavus Koranderilla 1862 ja 1868. Niemeä tarkoittavina nimityksinä Ahlqvist käyttää oppikirjan kaikissa painoksissa *niemeä*, *maa-kielukkaa* ja *niemimaata*. Näistä nimityksistä *maa-kielukka* on käytössä Ahlqvistin lisäksi vain vuonna 1848 ilmestyneessä maantieteen oppikirjassa. Tulivuorta Ahlqvist nimittää kaikissa oppikirjansa painoksissa *tulta suitsuttavaksi vuoreksi*, ja tämä nimitys esiintyy myös vertailuaineistossani, vaikka aiemmin on käytetty vain muita nimityksiä (esim. *tulta lennättävä vuori* (STS 1776), *palava vuori* (TVS 1820 ja 1823)).

4. Lopuksi

Olen esityksessäni yrittänyt kulkea Martti Rapolan jälkiä ja kaitsea karkuteillä olevaa ensiesiintymien katrasta (Rapola 1960, 9). Silva Kiurun (2000, 130) kehotuksesta yritin kuitenkin saartaa kronologiseen aitaukseen vain Ahlqvistin maantieteellistä sanastoa. Edelleen Rapolan sanoin onnistuin pitämään eräitä ensiesiintymiä kyllä kurissa, mutta osa ensiesiintymistä, joita tässä esitin Ahlqvistin tuotoksiksi, karkaa varmasti katraastani, kun mahdollisuudet sanastaa 1800-luvun aineistoa edelleen paranevat. Vaikeimmin dokumentoitavia ovat merkitysten ensiesiintymät, sillä monet Ahlqvistilta ensimmäisen kerran ta-

vatut merkitykset, esim. *putouksen* merkitys 'jyrkänne', esiintyvät murteissa ja voivat esiintyä myös muussa kuin maantieteellisessä kirjallisuudessa.

Yleistäen voidaan sanoa, että Ahlqvistin maantieteellinen sanasto on melko runsas. Pohjana ensimmäisen suomenkielisen maantieteen oppikirjan suomennoksessa ja matkakertomuksissa ovat olleet jo ennestään kirjakielessä esiintyneet sanat, jotka Ahlqvist pyrki ottamaan etenkin oppikirjatekstissä käyttöön alkuperäistekstin määriteltyjen maantieteellisten merkitysten nimityksiksi. Ensiesiintymiä ja kertamuodosteita on Ahlqvistin teksteissä aiempien ensiesiintymätietojen ja vertailuaineistoni perusteella kuitenkin yllättävän paljon. Oppikirjoissa nämä kertovat suomennoistyön haasteellisuudesta ja oppikirjoissa ja matkakertomuksissa maantieteellisen kuvauksen kirjallisen tradition puutteesta. Kertamuodosteita Ahlqvist käyttää erityisesti sellaisesta maantieteen erikoissanastosta, jota suomeksi ei ole aiemmin käytetty, esim. ilmaston ilmiöitä kuvaavasta klimatologisesta sanastosta. Ensiesiintymiä taas on paljon kartografisessa sanastossa, koska tätä sanastoa oli suomeksi hahmoteltu jo jonkin verran aiemmin esim. sanomalehdissä. Siksi tarve terminomaiselle sanastolle oli jossain määrin jo kartografisen sanaston osalta olemassa.

Ahlqvistin maantieteellisen sanaston sananmuodostuskeinoja en tässä esityksessäni tarkastellut, mutta aineistosta huomaa, että Ahlqvistin maantieteellisissä nimityksissä on melko paljon sanaliittoja, erityisesti kertamuodosteiden joukossa. Erikoiskielen termistössä sanaliitot ovat perussanojen, johdos-ten ja yhdyssanojen tapaan määriteltyjä termejä, mutta kaikkia nimityksiä Ahlqvist ei välttämättä ole ajatellut varsinaisiksi termeiksi, vaan nimitysten, etenkin synonyymisten nimitysten, on tarkoitus olla kuvailevia. Tällaisia kertamuodosteita ovat esim. *liikkuva tähti* ja *pysyväinen tähti*.

Omia maantieteellisiä kuvauksia Ahlqvistilla on vähän, ja monia myöhemmin tavallisia käsitteitä ei Ahlqvistin oppikirjassa tai matkakertomuksissa esiinny vielä lainkaan; esim. arosta aletaan puhua vasta 1860-luvun oppikirjoissa. Kääntäessään sisällöllisesti monipuolista *Geografiaa* Ahlqvistista tuli maantieteen sanaston kehittäjä oikeastaan sattumalta. Ahlqvist tulee kirjoittaneeksi useista aiemmin kirjoittamattomista asioista ja käsitteistä ensimmäistä kertaa suomeksi paljolti siksi, että hän sattui kääntämään varsin modernin oppikirjan. Aiemmin maantieteen oppikirjat olivat paljolti nimistöluetteloita; oppikirjoja moitittiin nimenomaan liiallisesta nimistön esittelystä vielä Topeliuksen *Maamme kirjan* kirjoittamisen aikoihinkin (Tiitta 1999, 273).

AINESLÄHTEET

- Ahlqvist 1844 = PLATOU, LUDVIG STOUD 1844: *Geografia eli Maan Opas*. Suomentanut A[ugusti] E[ngelbrekt] Ahlqvist. Kuopio.
 Ahlqvist 1855 = PLATOU, LUDVIG STOUD 1855: *Geografia eli Maan-Tieto*. Toinen painos. Kuopio.

- Ahlqvist 1856 = AHLQVIST, AUGUST 1856: Ensimmäinen matka-kertomus. Toinen matka-kertomus. *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen*. Helsingfors 1857.
- Ahlqvist 1859a = PLATOU, LUDVIG STOUDE 1859: *Maan-Tiede*. Kolmas painos. Turku.
- Ahlqvist 1859b = AHLQVIST, AUGUST 1859: *Muistelmia Matkoilta Venäjällä vuosina 1854–1858*. Helsinki.

Muut lähteet

- AHLQVIST, AUGUST 1847: Suomalainen Allakka vuonna 1847. *Suometar* 9–10.
- 1982: *Kirjeet. Kielimiehen ja kaukomatkailijan viestejä 1845–1889*. Toim. Maija Hirvonen ja Kaisu Lehtikainen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 374. Helsinki.
- CD-PS = *CD-Perussanakirja*. CD-ROM. PC/Windows. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 94. Helsinki 1997.
- DJURBERG, DANIEL (1804) 1999: *Geografia alkavillen Samuel Rinta-Nikkolalta*. Toim. Esko M. Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 736. Helsinki.
- GRANÖ, J. G. 1930: *Puhdas maantiede: tutkimusesimerkeillä Suomesta ja Virosta valaistu metodologinen selvitys*. Porvoo.
- HAKULINEN, KERKKO 1978: Särpaleitä maantieteen menneisyydestä. *Suomen antropologi* 2/1978. Helsinki.
- JAFRO1791 = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen korpukset. J. A. Frosteruksen Hyödyllinen Huvitus Luomisen Töistä, Yxinkertaisille avuxi Jumalan Hyvyden Tundoon Ja Palvelukseen 1791. Helsinki. Käyttöaika tammikuu 2000.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 696. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. Helsinki.
- KIURU, SILVA 2000: Painosten vertailu 1800-luvun kirjasuomen tutkimuskeinona. *Piipakielestä kirjakiieleksi*. Toim. Matti Punttila, Raimo Jussila ja Helena Suni. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105. Helsinki.
- KOHTAMÄKI, ILMARI 1956: *Ankara puutarhuri. August Ahlqvist suomen kielen ja kirjallisuuden arvostelijana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 248. Helsinki.
- LAINEN, PÄIVI 2000: Synteesitieteen sanaston erityispiirteet ja tutkimisen ongelmat: esimerkkinä maantiede. *Virtittäjä* 4/2000. Helsinki.
- NS = *Nykysuomen sanakirja*. A–Ö. Porvoo 1951–1961.
- NSS = *Nykysuomen sivistyssanakirja*. Vierasperäiset sanat. Porvoo 1973.
- RAPOLA, MARTTI 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen*. Valikoima. Tietolipas 22. Helsinki.
- RSS = *Iso ruotsalais-suomalainen sanakirja*. A–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 358. Helsinki 1982–1987.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. A–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki 1992–2000.
- SSV1833 = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen korpukset. Sanan Saattaja Viipurista 1833. Helsinki. Käyttöaika tammikuu 2000.
- SSV1841 = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen korpukset. Sanan Saattaja Viipurista 1841. Helsinki. Käyttöaika tammikuu 2000.
- STS1776 = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen korpukset. Antti Lizeliuksen Suomenkieliset Tieto-Sanommat 1776. Helsinki. Käyttöaika tammikuu 2000.
- THITTA, ALLAN 1999: Daniel Djurberg ja koulumaantieteen kehitys. Daniel Djurberg (1804) 1999: *Geografia alkavillen Samuel Rinta-Nikkolalta*. Toim. Esko M. Laine. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 736. Helsinki.
- TVS1820 = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen korpukset. Reinhold von Beckerin Turun Viikko-Sanommat 1820. Helsinki. Käyttöaika tammikuu 2000.
- TVS1823 = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen korpukset. Reinhold von Beckerin Turun Viikko-Sanommat 1823. Helsinki. Käyttöaika tammikuu 2000.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. A–K. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Helsinki 1985–1994.

PÄIVI LAINE: *August Ahlqvist, the initiator of geographical terminology*

The significance of August Ahlqvist in the 19th century as a manifold cultural influence is well known, but Ahlqvist's role in the development of geographical terminology has, nevertheless, received less attention. The foundation for Ahlqvist's contribution to the development of the geographical vocabulary was made during the early years of his work. Ahlqvist translated the first Finnish manual on geography *Geographia Eli Maan Opas* 1844 (Geographia or a Guide to the Land). A second edition of this work appeared in 1855 and a third in 1859. In addition to manuals on geography, Ahlqvist also used a geographical vocabulary to some extent in writing of his travels. In my paper I will review the geographical terminology used in descriptions of his travels appearing in *Suomi*-series (1856) and the work *Muistelmia matkoilta Venäjällä* (Memoirs of Travels in Russia) 1854–1858 (1859).

The purpose of this paper is to examine Ahlqvist's work as the initiator of one particular branch of the Finnish vocabulary. This work is based on research carried out for my coming dissertation.

The number of incidences of geographical vocabulary expressions in Ahlqvist's work is somewhat large, 487 in all. The emphasis of the vocabulary is on geomorphological terms, i.e. those depicting features of the landscape. Almost of equal size, however, is the cartographical or arithmetical geographical vocabulary. The foundation for Ahlqvist's geographical vocabulary is formed of previously used nomenclature, to which approximately 50 per cent of my incidences can be traced. The remainder of those appellations used by Ahlqvist can be split into two groups: 1) words that occur for the first time in Ahlqvist's sources and in the modern language, and 2) words that do not occur in the 19th century in the works of the writers and translators that I use for comparison, and which do not occur at all in the modern language. Furthermore, to some extent Ahlqvist uses certain appellations that were in use in the 19th century, but which do not now occur in the modern language.

While considering Ahlqvist's initial usage and solitary forms more closely, I shall also describe briefly the basic structure of the already existent vocabulary of the literary language. Relatively speaking most of the words Ahlqvist uses from the already existing vocabulary are those which refer to watercourses, while the second most frequent class is that from the geomorphologic vocabulary.

Martti Rapola (1960) lists the words *aurinkokunta* (solar system) *näköala* (view, scenery) and *päiväntasaaja* (equator) as having first been used by Ahlqvist. The number of incidences of geographical terms initially used by Ahlqvist is greater than Rapola's observations suggest. Relatively more incidences of Ahlqvist's first usage occur in connection with cartographic words, even in the *Nykysuomen sanakirja* (Dictionary of Modern Finnish) (at least according to the explanatory remarks). Ahlqvist's other group depicting geographical features consists of those appellations that occur neither in my comparative material nor in the modern language. I shall call these occurrences Ahlqvist's solitary forms, although they do often occur continuously in many of Ahlqvist's geographical sources and in different editions. Relatively speaking, Ahlqvist has had to invent solitary forms mostly for the climatological vocabulary that describes weather conditions, but he also uses solitary forms for describing features that are abnormal to the geography of Finland.